

Pieter Boot*

Overheidsondernemingen

Onmogelijkheden en misverstanden

Met de discussies rond privatisering en nationalisatie is het merkwaardig gesteld. In de Bondsrepubliek kwam de regering-Kohl in moeilijkheden doordat de belangrijkste tegenstander van gedeeltelijke privatisering van Lufthansa geen linksradikale *Grüne* was, maar CSU-leider F.J. Strauss, die bang was dat een partikuliere Lufthansa geen Airbus-toestellen zal kopen, terwijl hij kommissaris van dat bedrijf is. Hoewel men tegenwoordig meer hoort spreken over privatisering dan over nationalisering, is ook die nog aktueel. In de Westduitse deelstaat Saarland wist SPD-lijsttrekker Lafontaine in maart 1985 de verkiezingen te winnen met op zijn politieke programma nationalisering van de staalindustrie.

Er zijn in het verleden vele redenen geweest om overheidsbedrijven op te richten dan wel bestaande bedrijven te nationaliseren. De meeste motieven waren niet politiek van aard. Belangrijke redenen waren de volgende (Mazzolini, 1979; Hindley, 1983):

- a. het vermijden van uitbuiting van monopolieposities door partikulieren. Voorbeelden zijn openbaar-nutsbedrijven als gas, elektra en water;
- b. het opzetten van een nationale infrastructuur, dan wel het beschermen van de nationale veiligheid. Voorbeelden zijn grote havens, luchthavens en nationale luchtvaartmaatschappijen;
- c. het versterken van bepaalde economische sectoren of regio's met het oog op de bevordering van nationale welvaart op langere termijn, of omdat het partikulier initiatief in een bepaalde sektor tekort zou schieten. Voorbeelden zijn (spaar)banken voor specifieke bevolkingsgroepen of een staatsstaalbedrijf;
- d. het stimuleren van de concurrentie, met als achterliggend idee dat een overheidsonderneming efficiënter kan opereren dan een partikuliere of in het algemeen verspilling in een bedrijfstak zou kunnen tegengaan. Dit was in Nederland een overweging bij de plannen voor een Postbank;
- e. nationalisatie kan het gevolg zijn van vooraf niet geplande reddings-

operaties, waarbij het werkgelegenheidsmotief doorgaans voorop staat;

f. andere politieke overwegingen, zoals het scheppen van mogelijkheden voor werknemers om meer zeggenschap te krijgen over hun werkomgeving en van de gemeenschap om ondernemingsactiviteiten op elkaar af te stemmen. Dit speelde bijvoorbeeld bij de Franse nationalisaties in 1981-'82 een grote rol.

In dit artikel zal nagegaan worden wat de prestaties van overheids-ondernemingen zijn geweest op het gebied van efficiency, werkgelegenheid en zeggenschap. Ik wil betogen dat er in het algemeen van deze drie doelstellingen zó weinig terecht gekomen is, dat linkse bewegingen hun energie beter kunnen steken in andere wegen naar economisch herstel en andere materiële voorwaarden voor een voor ieder menswaardig bestaan.

Zo men wil kan men deze bijdrage beschouwen als een reactie op het informatieve artikel van Hein Vrolijk in een eerdere uitgave van het *Tijdschrift voor Politieke Economie* (Vrolijk, 1984).

Eerst zal ik een kort overzicht geven van overheidsondernemingen in Nederland.

Nederland

In Nederland zijn er drie soorten overheidsdeelnemingen. Allereerst de *openbaar-nutsbedrijven*, die doorgaans eigendom zijn van lagere overheden. Vervolgens de ondernemingen waarin de rijksoverheid een *direkte deelneming* heeft. Hierbij is het ministerie van Financiën in het algemeen de eerst verantwoordelijke, terwijl de ministeries van Economische Zaken of Verkeer en Waterstaat meestal het beheer voeren. Tabel 1 toont de tien grootste ondernemingen, gemeten naar deelneming in het aandelenkapitaal door de rijksoverheid.

In totaal vermeldt een recent overzicht van het ministerie van Financiën (zie bron tabel) veertig direkte deelnemingen, waarvan in twee gevallen de liquidatie vrijwel is afgerond. Van deze veertig maakten er in 1983 22 winst, 5 winst noch verlies en 13 verlies. Van de ondernemingen met 100 procent deelneming maakten er vijf winst, één verlies noch winst en vijf verlies. De nettowinst van ondernemingen met deelneming bedroeg, exclusief de winst van de Nederlandsche Bank, f 624 mln in 1983. Het leeuwedeel daarvan kwam voor rekening van de Bank voor Nederlandsche Gemeenten, DSM, KLM en NMB. De winstuitkeringen ten gunste van de rijksoverheid bedroegen, weer exclusief de Nederlandsche Bank, slechts f 39,5 mln over het jaar 1983 (op een nominaal aandelenkapitaal van de rijksoverheid van zo'n twee miljard).

Op grond van de Comptabiliteitswet van 1977 is een wettelijke machtiging door de Kamer vereist van deelnemingen met een omvang groter dan 100.000 gulden (vergelijk Heerkens, 1984). Daarom

tabel 1

Overzicht van de tien grootste ondernemingen, gemeten naar deelneming door rijksoverheid in aandelenkapitaal, ultimo 1983

	deelneming in miljoenen glds	deelneming als percentage totale eigen vermogen	beherend ministerie
1. NV DSM	700	100%	EZ
2. Koninklijke Luchtvaartmij NV	547,9	55%	V+W
3. NV Nederlandse Spoorwegen	484,4	100%	V+W
4. Mij voor Industriële Projekten NV	330	57%	EZ
5. Ultra Centrifuge Nederland NV	161,4	99%	EZ
6. NV Bank voor Nederlandsche Gemeenten	139,7	50%	BZ
7. NV Luchthaven Schiphol	129,9	76%	V+W
8. Kon. Ned. Hoogovens en Staal- fabrieken NV	73,9	29%	EZ
9. Nederlandse Middenstands- bank NV	66,4	22%	Fin.
10. Nederl. Energie Ontwikkelings- maatschappij	55,9	100%	EZ

EZ: Economische Zaken; V+W: Verkeer en Waterstaat; BZ: Binnenlandse Zaken; Fin.: Financiën.

Bron: Tweede Kamerstukken, vergaderjaar 1984-1985, 18600 hfdst. IXB, nr 7.

is er de laatste jaren meer gebruik gemaakt van een derde vorm. Dit zijn de *indirekte deelnemingen*, via met name de Nationale Investeringsbank (NIB), de Maatschappij voor Industriële Projekten (MIP), de Noordelijke Ontwikkelingsmaatschappij (NOM) en het Limburgs Instituut voor Ontwikkeling en Financiering (LIOF). Vooral de NIB doet zeer geheimzinnig over de deelnemingen en geeft nauwelijks informatie over bedrijven waarin wordt deelgenomen. Bekende grote deelnemingen zijn Volvo Car (270 miljoen), Stork Ketels (20), Daf Trucks (19,6) en Van der Giessen-de Noord (19,4) (*Financieele Dagblad*, 29 mei 1985). De totale waarde van deelnemingen door de NIB 'op verzoek van en voor risico van de staat' en 'onder garantie van de staat' bedroeg ultimo juni 1984 f 580 mln. Ook beheert de NIB de beleggingen van de Financieringsmaatschappij Industrieel Garantiefonds 's-Gravenhage (FIGG), waarvan de deelnemingen eind 1983 f 63 mln bedroegen. Tot voor kort nam de FIGG bijvoorbeeld deel in Van Doorne's Transmissie. De ontwikkelingsmaatschappij trachten alleen tijdelijk aandeelhouders te zijn en zich na verloop van tijd tegen een redelijke vergoeding uit een bedrijf terug te trekken.

Ten slotte nemen sommige overheidsondernemingen op hun beurt weer deel in andere bedrijven. Zo nam ook DSM tot voor kort deel in Van Doorne's Transmissie (gewijzigd sinds de recente deelname door de MIP) en heeft zij een 40%-belang in de Nederlandse Gas-

unie.

De staat heeft opvallend genoeg geen aandelen Fokker, maar wel het recht twee leden in de Raad van Commissarissen te benoemen.

De meeste ondernemingen met honderd procent overheidsdeelname hebben expliciete doeleinden opgedragen gekregen. De DSM bijvoorbeeld dient voor werkgelegenheid in Limburg te zorgen, de regionale ontwikkelingsmaatschappijen dienen acht te slaan op werkgelegenheid en rentabiliteit van participaties, de MIP dient nieuwe activiteiten te steunen maar heeft geen expliciet werkgelegenheidsdoel.

De mate waarin de rijksoverheid zich met het beleid van overheids-ondernemingen bemoeit verschilt sterk. Ruwweg kan men stellen dat in elk geval de grotere investeringsbeslissingen van ondernemingen met honderd procent overheidsdeelname door het beherende ministerie gefiatteerd moeten worden, terwijl dit ministerie in veel gevallen ook het prijsbeleid bepaalt. In enkele gevallen wordt ook het personeelsbeleid door de rijksoverheid vastgelegd, in andere weer niet.

Ondernemingen met geringe deelneming worden weinig beperkingen opgelegd. Juridisch is beïnvloeding door de overheid via de Raad van Commissarissen ook niet zo eenvoudig, aangezien deze formeel alleen tot doel hebben 'het belang van de vennootschap te dienen'. Soms raken rijksoverheid en overheids-ondernemingen dan ook met elkaar in konflikt. In het meningsverschil tussen MIP en ministerie van Economische Zaken over de voorwaarden van een nieuwe deelneming in Van Doorne's Transmissie kreeg de MIP feitelijk haar zin.¹

Veel Nederlandse overheids-ondernemingen genieten een goede reputatie. Zo is Hoogovens momenteel een van de meest efficiënte staalondernemingen in Europa. Dit wil niet zeggen dat ze daarom meer op het 'algemeen belang' zouden letten dan andere ondernemingen. Er is bijvoorbeeld becijferd (Van Dijk, 1984) dat de sluiting van het Hoogovens-onderdeel Demka in Utrecht (eind 1983) het bedrijf weliswaar meer dan negen miljoen per jaar oplevert, maar de gemeenschap jaarlijks twaalf miljoen kost.

Efficiency

Het klinkt velen wellicht merkwaardig in de oren, maar een vooral in het verleden veel genoemd argument voor overheids-ondernemingen is de bijdrage die zij kunnen leveren aan de efficiency van de nationale

1. Het konflikt draaide hierom, dat de MIP wel in Van Doorne's Transmissie wilde deelnemen, maar alleen als eerst de balans gesaneerd werd. Men neemt aan dat dit inderdaad,

grotendeels op kosten van het ministerie van Economische Zaken, is gebeurd (*Financieele Dagblad*, 28 februari en 11-13 mei 1985).

produktie, door een efficiënte eigen produktie (lage kosten, hoge produktiviteit, prijsstelling op basis van marginale kosten) hetzij een stimulering van innovatie (Shepherd, 1976, 33). Overheids-ondernemingen zouden wat grotere risico's kunnen nemen en niet te maken hebben met de pressie van aandeelhouders die op korte termijn een maximaal rendement op hun vermogen wensen.

Er zijn echter even plausibel klinkende theorieën waarin wordt beargumenteerd dat overheidsondernemingen juist minder efficiënt zullen opereren, omdat ze beoordeeld worden door politici voor wie stemmenmaximalisatie voorop staat en ambtenaren voor wie budgetmaximalisatie het zwaarst weegt.

Nu is een oordeel over de mate van efficiency vooral afhankelijk van de wijze waarop deze eerste wordt gemeten. Drie graadmeters die elk iets over een bepaald aspect van het al of niet efficiënt opereren van ondernemingen zeggen zijn de kosten, de faktorproduktiviteit en het verlies of de winst.

a. Borcharding e.a. (1982) geven een overzicht van meer dan vijftig studies waarin de *kosten* per eenheid produkt van partikuliere en overheidsondernemingen worden vergeleken. In slechts drie studies bleken de kosten van overheidsondernemingen met vergelijkbare diensten lager, in vijf studies was er geen sprake van duidelijke verschillen. Overheidsondernemingen introduceren in het algemeen later dan andere nieuwe kostenbesparende technieken, trachten in mindere mate prijzen op marginale kosten te baseren, bevoordelen kiezers boven niet-kiezers. Ze hebben in principe een wat de Hongaarse econoom Kornai noemt *zachtere budgetrestriktie*, hetgeen wil zeggen dat er een minder zware sanktie staat op inefficiënt opereren dan in de partikuliere ondernemingen, of nog simpeler gezegd: een overheidsonderneming gaat in principe niet zo gemakkelijk failliet. Daar staat tegenover dat ook de beloning voor succes geringer zal zijn. Een overheidsonderneming zal in dat geval doorgaans aan meer regels gebonden zijn dan een partikuliere. In veel onderzoekingen (Vernon en Aharoni, 1981) blijkt het gedrag van de 'overheidsmanager' er dan ook vooral op gericht 'niet in moeilijkheden' te komen, een relatief weinig ambitieus doel.

Nu zijn er vaak bezwaren tegen dergelijke kostenvergelijkingen ingebracht. Een belangrijk punt is dat overheidsondernemingen vaak een beter of anderszins sociaal personeelsbeleid voeren. In een Nederlandse studie bleek bijvoorbeeld dat hogere personeelskosten in door de overheid beheerde vuilnisophaalbedrijven werden veroorzaakt doordat oudere werknemers minder snel werden ontslagen of de WAO ingingen (Boorsma, 1984). Een tweede bezwaar is dat er in vele gevallen behalve verschillen in personeelskosten ook andere verschillen in inputkosten zijn, of verschillende mogelijkheden tot het behalen van schaalvoordelen bestaan. De meting van kosten

van het eindprodukt leidt in deze gevallen tot oneigenlijke konklusies. Een derde bezwaar is dat in veel gevallen feitelijk niet het verschil in eigendom werd vergeleken, maar verschillen in marktomstandigheden. Overheidsondernemingen in monopolioïde omstandigheden draaien in vele gevallen niet met hogere kosten omdat ze overheids-eigendom zijn, maar omdat ze monopolies zijn — partikuliere monopolies zouden zich in hun situatie niet veel anders gedragen. De mate waarin ook prijzen een afspiegeling zijn van marginale kosten is evenzeer afhankelijk van de mate van concurrentie. Toen in de Verenigde Staten het PTT-deel van AT&T werd opgesplitst in zeven regionale maatschappijen en concurrentie op de 'long distance lines' werd ingevoerd, veranderde de prijsvorming in de richting van de marginale kosten. In Groot-Brittannië is zich na de privatisering van British Telecom iets dergelijks aan het voltrekken. Hoe sterker de concurrentie, des te meer wordt op kosten gelet. In het algemeen weegt dit ook op tegen mogelijk verlies van schaalvoordelen (Millward, 1983, 242). Indien de instelling van een overheids-onderneming de concurrentie vergroot (zoals in Nederland bij de Postbank), zal dit de efficiency in de concurrerende bedrijven kunnen vergroten.

b. Een simpele kostenvergelijking doet in het algemeen geen recht aan verschillen in de mate waarin ondernemingen uitgerust zijn met kapitaalgoederen, arbeidskrachten of grond, aangezien er geen verschil gemaakt wordt tussen hoeveelheden en kosten per eenheid van dergelijke 'produktiefactoren'. Dat gebeurt wel in een vergelijking van de *faktorproduktiviteit*. In de meeste gevallen blijkt een lagere produktiviteit per eenheid kapitaalgoed of per werkende voor overheidsondernemingen wel aannemelijk te kunnen worden gemaakt, maar is deze niet spijkerhard aangetoond (Borcherding e.a., 1982; Millward, 1983, 236). Wel zijn er vaak vrij grote verschillen in de *veranderingen* van faktorproduktiviteit. Overheidsondernemingen blijken veelal een relatief grote toename van faktorproduktiviteit te vertonen in jaren van snelle economische groei, maar een relatief geringe bij afname van de makro-economische groeicijfers. In Groot-Brittannië (waar de overheidsondernemingen het in de jaren 1958-'68 erg goed deden, maar na 1968 de produktiviteit zich daar relatief zeer slecht ontwikkelde), Italië of Oostenrijk is dat zeer duidelijk. Terwijl de produktiviteit in de Oostenrijkse genationaliseerde industrie tot het begin van de jaren zeventig sneller steeg dan in de partikuliere, steeg bij sneller toenemende investeringen de arbeidsproduktiviteit in 1974-'83 met in totaal één procent, in de totale industrie daarentegen met 39 procent! We komen later op een verklaring van dit verschijnsel terug.

c. Iets dergelijks zien we bij de *verlies- en winstcijfers*. Het is duidelijk dat we deze niet gelijk mogen stellen aan de mate van efficiency. Een mogelijk verlies van overheidsondernemingen zou immers geweten kunnen worden aan specifieke doeleinden die ze te vervullen hebben. Toch is dat een gevaarlijke redenering. Ten eerste blijkt uit vooral Engels onderzoek (Pryke, 1981) dat ook overheidsondernemingen die geen enkel uitzonderlijk maatschappelijk doel te vervullen hadden een ongunstiger rendement hadden dan concurrenten in dezelfde sektor. Ten tweede kunnen deze maatschappelijke doeleinden met specifieke subsidies worden gekompenseerd. En ten derde valt niet te ontkennen dat in die sectoren waar er sprake is van behoorlijke concurrentie de *ontwikkeling* van winst en verlies wel degelijk betekenisvol is. In dit opzicht zijn met name de Franse ervaringen leerzaam. Toen de Franse regering in 1981-'82 vijf industriële ondernemingen, 39 banken en twee andere financiële instellingen tegen een compensatie van 50 miljard franc nationaliseerde, was dat met het idee goed lopende bedrijven binnengehaald te hebben die de kern zouden uitmaken van een nieuw te vormen technologisch geavanceerde, onderling geïntegreerde economie. Het liep echter anders. Zelfs exclusief de staalbedrijven maakten de overheids-ondernemingen in 1981 3,68 miljard franc verlies, in 1982 9,32, in 1983 4,8 en in 1984 – ondanks de opleving van de wereldhandel – maar liefst 12 miljard. De rampzalige ontwikkeling in 1984 wordt sterk beïnvloed door de grote verliezen bij het voormalige paradepaard Renault. Om een totaalbeeld te krijgen dienen we aan deze verliezen nog die van de staalbedrijven van zo'n 10 miljard franc per jaar op te tellen. Nu maken in het algemeen ook de grote partikuliere staalbedrijven verlies, maar opmerkelijk is wel dat met name in Groot-Brittannië en België kleine partikuliere staalbedrijven winstgevend produceren, vooroplopen in innovatie en hun marktaandeel vergroten.

Als gevolg van de ongunstige gang van zaken in de genationaliseerde industrie wijzigde de Franse regering eind vorig jaar haar beleid ten aanzien van de overheidsondernemingen. Winstgevendheid werd de belangrijkste doelstelling, ongeacht werkgelegenheids- of regionale effecten, terwijl joint-ventures met buitenlandse ondernemingen sterk worden aangemoedigd en in principe alle verliesgevende bedrijfs-onderdelen moeten worden afgestoten.

Drie mogelijke verklaringen

Waarom vertonen overheidsondernemingen veealal een ander gedrag dan partikuliere? Verschillende theorieën leveren een bijdrage aan een mogelijke verklaring van dit fenomeen.

Allereerst de *public choice-benadering*. In deze benadering wordt de interactie tussen ambtenaren en politici in een model gegoten waarin de budgetten waarover een politikus of ambtenaar kan beschikken

centraal staan. Zo zouden ambtenaren hun budgetten willen maximaliseren, politici de op hen uitgebrachte stemmen en zij beiden in onderling samenspel zorgen voor een toename van overheids-uitgaven. Niet alleen draaien overheidsondernemingen tegen hogere kosten, ook is hun produktieomvang groter dan bij vergelijkbare partikuliere bedrijven.

Ten tweede is er de wat we kunnen noemen *ontwikkelingsbenadering*.

Overheidsondernemingen krijgen specifieke doeleinden opgedragen, zoals het op poten zetten van een bepaalde bedrijfstak. De staat verschaft daartoe overvloedige middelen en in tijden van een snel groeiende wereldmarkt zijn de overheidsondernemingen zeer succesvol. Doordat de financiële beperkingen gering zijn kan de arbeidsproduktiviteit zich voorspoedig ontwikkelen. Bij stagnerende afzetmarkten komt de overheidsonderneming echter in moeilijkheden. Men is minder gewend op kosten te letten, heeft door middel van hoge lonen een goed sociaal imago opgebouwd waar niet zomaar van af te komen is. Verder is de controle van de overheid weliswaar gering, maar juist wel gericht op zichtbare ontwikkelingen zoals mogelijke ontslagen en stellen de vakbonden zich in overheids-ondernemingen harder op dan elders. Door interne en externe factoren is de overheidsonderneming zodoende in eerste instantie minder flexibel, wat zich vooral wreekt indien van één 'routine' (sterke groei) op een andere (inkrimping) moet worden omgeschakeld.

Ten derde is er de *'eigendomsrechten'-benadering*. Managers van overheidsondernemingen zijn, volgens deze benadering, minder sterk dan partikuliere ondernemers geneigd het hen toevertrouwde vermogen te maximaliseren. Anders gezegd, de overheid dringt minder sterk op dividenden aan dan andere aandeelhouders en overheidsmanagers zullen daarom meer gericht zijn op een 'rustig leven'.

Bovenstaande verklaringen zijn weliswaar in beginsel plausibel, maar niet meer dan hypotheses. Ze zijn nog onvoldoende getoetst en kunnen alleen als voorlopig gelden. In het navolgende gaan we op verschillende aspecten van de verklaringen nog nader in. Eerst zullen we echter een vrij nieuwe ontwikkeling behandelen, de door de overheid gesteunde ontwikkelingsmaatschappijen.

Indirekte overheidsdeelnemingen

In de jaren zeventig zijn met name Westeuropese overheden overgegaan tot het oprichten van ontwikkelingsmaatschappijen, doorgaans voor honderd procent in staatshanden, met als doel het deelnemen in en ondersteunen van winstgevendende activiteiten van partikulieren. Voordeel van een dergelijke konstruktie zou vooral zijn dat de deelname en ondersteuning zich 'op enige afstand' van de overheidsbureaucratie zou kunnen afspelen, zodat er minder ad hoc door ambtenaren of parlement zou worden ingegrepen. Keerzijde was uiteraard dat bij-

voorbaat de kans op maatschappelijke controle op dergelijke maatschappijen vrij gering was.

We zullen ons beperken tot de deelnemingen van dergelijke ontwikkelingsmaatschappijen, die immers neerkomen op een indirecte vorm van overheidsbezit.

In een zorgvuldig onderzoek naar het doen en laten van staats-investeringsmaatschappijen (holdings in Italië, of investeringsbanken en ontwikkelingsmaatschappijen in België en Nederland) blijkt dat de

tabel 2

Percentages deelnemingen Nationale Investeringsbank

	1978	1983
voor eigen risico	11,1%	11,1%
onder garantie van de staat	33,9%	18,4%
op verzoek van en voor risico van de staat	54,8%	70,5%

Berekend naar Jaarverslagen Nationale Investeringsbank NV.

doelstellingen van dergelijke ondernemingen in het algemeen zo vaag zijn dat ze hun aktiviteit *altijd* kunnen rechtvaardigen. Verlies wordt gemaakt omdat de werkgelegenheid moet worden ondersteund, winst behaald omdat men zo kien 'winners' uitkoos. Feitelijk gaat het in de meeste gevallen om deelnemingen in slecht lopende ondernemingen waar partikulieren (banken of andere bedrijven) zich uit terugtrekken (Hindley, 1983).

Ook in *Nederland* is de ontwikkeling van deelnemingen door de Nationale Investeringsbank veelzeggend.

Het aandeel van deelnemingen op verzoek van en voor risico van de staat is aanzienlijk toegenomen. Nu is uiteraard niet gezegd dat deze deelnemingen weggegooid geld zijn. Met name daar waar dergelijke deelnemingen niet honderd procent van het aandelenbezit vormen, maar er sprake is van een gedeeld bezit, is heel goed mogelijk dat de overheid inderdaad door het nemen van een zeker risico een veelbelovend initiatief mogelijk maakt. Voorbeelden zijn Volvo Car en wellicht Van Doorne's Transmissie. En verder tracht de Nationale Investeringsbank juist de laatste anderhalf jaar het percentage deelnemingen voor *eigen* risico te vergroten.

Een Belgisch onderzoek (Ooghe en Derijcke, 1983) naar het type bedrijven waarin via ontwikkelingsmaatschappijen en de investeringsbank door de overheid werd deelgenomen is veelzeggend. Bij deze vergelijking werd expliciet rekening gehouden met de sektor en omvang van de bedrijven en de regio waarin ze opereerden. Het resultaat was dat bedrijven waarin de overheid deelnam op eigen verzoek en voor eigen risico, hogere personeelskosten hadden in vergelijking met de toegevoegde waarde, hogere schulden hadden, meer subsidies vereisten en vaker failliet gingen dan partikuliere bedrijven. Indien het om bedrijven ging waar de investeringsbank

zelf het initiatief tot deelname had genomen, dan waren ze met partikuliere bedrijven vergelijkbaar: gelijke winstgevendheid en personeelskosten, maar nog steeds met een lagere belastingafdracht. In Groot-Brittannië bleek dat de overheid veel effectiever opereert indien ze bedrijven goede informatie, adviezen en dergelijke geeft, dan wanneer ze financieel gaat steunen of deelnemen (Hindley, 1983). Een en ander wijst erop dat de overheid dit soort zaken beter met andere en/of *indirekte* instrumenten kan stimuleren.

Werkgelegenheid

Sinds de jaren zeventig is werkgelegenheid een belangrijke doelstelling van overheidsondernemingen. Weliswaar kunnen economen van allerlei snit voortdurend aanbevelen dat de overheid haar geld beter in 'veelbelovende activiteiten' dan in *lame ducks* kan steken, feit is dat het niet gebeurt en niet zal gebeuren ook. Werkloosheid in regio's met 'lame ducks' kost meer stemmen en zetels dan het ontwikkelen van arbeidsplaatsen in veelbelovende sectoren oplevert. Indien men ervan overtuigd is dat 'lame ducks' toch ten dode zijn gedoemd, dan is het maar beter ze in partikuliere handen te laten, omdat een overheidsbedrijf tegen beter weten in nu eenmaal langer gesubsidieerd zal worden.

Wel hebben overheidsondernemingen wat betreft werkgelegenheid twee theoretische voordelen. De eerste is dat zo'n bedrijf met een redelijke winst genoeg kan nemen (de overheid legt er niet op toe indien de winstvoet niet lager is dan het rendement op staatsleningen), terwijl sommige bedrijfsonderdelen van bijvoorbeeld multinationals gesloten worden bij een rendement dat lager is dan het ideaal van het moederbedrijf, maar hoger dan het rendement op staatsleningen. Een ander verschil tussen overheidsondernemingen en partikuliere bedrijven kan worden gezocht in het gemak waarmee ze activiteiten in het buitenland kunnen opzetten. Een overheidsonderneming zal minder gemakkelijk met verplaatsing van een produktiebedrijf in een ander land kunnen 'chanteren' dan andere ondernemingen soms doen. Voor de werkers in een bedrijfsafdeling is dit zeker op de korte termijn een voordeel, hoewel men zich kan afvragen of een industrieel grootbedrijf zonder sterke buitenlandse contacten op den duur nog levensvatbaar is. In elk geval heeft de overheidsonderneming ook nadelen, zoals tragere besluitvorming, geringere diversifikatie en sterkere gerichtheid op werkgelegenheidseffekten op korte termijn (Lewis, 1984). Het saldo van voor- en nadelen zal overal anders zijn. Ten dele is de ontwikkeling van de werkgelegenheid uiteraard de reciproke van die van de arbeidsproductiviteit. Een voortdurend geringe ontwikkeling van arbeidsproductiviteit zal, bij voldoende concurrentie, echter uitmonden in verliescijfers, onvoldoende investeringsmiddelen en afbraak van werkgelegenheid. Dat dit geen denkbeeldige ontwikkeling is, kan men opmaken uit de gang van

zaken in Oostenrijk.

tabel 3

Werkgelegenheidsontwikkeling in de Oostenrijkse industrie in procenten per jaar

	1980	1981	1982	1983
staatsindustrie	1,1	-2,2	-2,5	-4,0
overige industrie	1,0	-2,2	-4,5	-4,1
gehele economie	0,5	0,4	-1,2	-1,1

Berekend naar OECD, *Economic Survey Austria*, febr. 1983 en Bundesregiering Österreich, *Wirtschaftsbericht 1984*.

Oostenrijk

In de belangrijke Oostenrijkse overheidsindustrie was in 1974-'76 de werkgelegenheidsontwikkeling gunstiger dan in de particuliere. Ze leverde daarmee een nuttige bijdrage aan het anticyclische overheidsbeleid, of nauwkeuriger, reageerde in elk geval niet procyklisch zoals de particuliere bedrijven dat wel in hun personeelsbeleid deden. Ook anderszins waren alle ingrediënten voor een succes-story aanwezig: de overheidsondernemingen waren sterk vertegenwoordigd in de groei-sektoren (olie, elektronika) en nauwelijks in zieltogende sectoren als kleding en textiel; ze beschikten over een goed management² en aanvankelijk over ruime financiële middelen. Wat gebeurde er? Van 1976 tot 1980 was de werkgelegenheidsontwikkeling in staats- en particuliere industrie konstant, terwijl deze in 1981-'83 in beide daalde (zie tabel 3).

Sinds 1976 is de werkgelegenheid in de staatsindustrie met 12 procent gedaald, in de overige industrie met 10,5 procent. Vanaf 1981 maken de staatsindustrieën netto verlies, ook afgezien van de staalbedrijven. Zonder twijfel is de grootste overheidsonderneming (Voest-Alpine) echter succesvoller dan staalbedrijven elders in Europa, wat mogelijk werd door belangrijke diversifikatie, met name in de internationale handel. Ook levert deze onderneming veel aan de Sovjetunie (tot 1955 was het bedrijf Sovjet-eigendom). In de eigenlijke staalsektor van de staatsindustrie zijn sinds het begin van de jaren zeventig relatief evenveel mensen ontslagen als in de particuliere staalsektor in de Bondsrepubliek Duitsland (Seidel, 1982, 83).

De Oostenrijkse case is inderdaad leerzaam:

— een relatief kleine conjunctureel-structurele crisis (1974-'76) kon door herallokatie van middelen wat betreft werkgelegenheid in de staatsindustrie worden opgevangen;

2. De algemeen directeur van de grootste Oostenrijkse overheids-onderneming Voest-Alpine (45 procent van de werkgelegenheid in

de staatsindustrie) werd in 1984 zelfs tot 'manager van het jaar' gekozen (*Trend* 1985 no. 1).

— de ontwikkeling na de 'tweede oliekrisis' konden de overheids-ondernemingen net zo min tegengaan als de partikuliere industrieën. Ook wat betreft hun investeringen waren de overheidsondernemingen in de jaren tachtig niet meer in staat tot het voeren van een anti-cyclisch beleid.

Daarbij is Oostenrijk waarschijnlijk het voor overheidsondernemingen gunstigste geval. In andere landen (Italië, Frankrijk, Groot-Brittannië) zien we — sterk gestyleerd — het volgende. Op het moment waarop het minder goed gaat in de sektor waarin de onderneming opereert passen de partikuliere ondernemingen zich sneller aan dan overheids-ondernemingen. Ze gaan rationaliseren en behalen vaak twee of drie jaar een wat slechter bedrijfseconomisch resultaat dan de overheids-ondernemingen. De werkgelegenheid daalt bij de partikuliere bedrijven, terwijl ze in de overheidsondernemingen op peil blijft. Na zo'n drie jaar begint de overheidsonderneming verlies te maken, waarbij de verliezen zeer snel oplopen. Het management reageert behoudend, krimpt produktie in, waagt zich nog niet aan ontslagen. In principe tracht men verliezen op te vangen met zogenaamde *cross-subsidies* (waarbij winstgevende bedrijfsonderdelen de verliesgevende subsidiëren), waardoor de inefficiënte activiteiten lange tijd voor buitenstaanders onzichtbaar blijven. Pas na verloop van tijd grijpt de overheid, bijvoorbeeld de minister van Industrie, in omdat er een einde aan de oplopende verliezen dient te komen. In geforceerd tempo worden mensen ontslagen, per saldo in sommige gevallen méér dan in vergelijkbare partikuliere ondernemingen (bijvoorbeeld Renault ten opzichte van Peugeot-Talbot, British Steel ten opzichte van de partikuliere staalbedrijven, Alfa Romeo en Fiat). Ook de ontwikkeling van de Britse National Coal Board volgt dit patroon: door het grote aantal verliesgevende mijnen kan er onvoldoende geïnvesteerd worden in de winstgevende; volgens verschillende onderzoeken zou privatisering van de NCB de werkgelegenheid hier op middellange termijn doen stijgen (Beesley en Littlechild, 1983). Verliesgevende overheidsondernemingen krijgen op korte of lange termijn een tekort aan investeringsmiddelen — of er nu een linkse dan wel een rechtse regering aan het bewind is.

Kontrole

Het gaat er niet alleen om dat er overheidsondernemingen zijn, maar ook hoe ze bestuurd worden. Ook in Nederland is hierbij in enig opzicht sprake van een bedenkelijke ontwikkeling, waar het het openbaar nut betreft. Zonder veel protest van de Tweede Kamer zullen de bestaande gemeentelijke en provinciale energieproducenten samengevoegd worden tot zo'n drie à vijf nationale producenten voor alle energievormen, waarbij de democratische controle zal afnemen, invoering van kernenergie wordt vergemakkelijkt en werknemers worden ontslagen zonder dat dit een duidelijk uitzicht op kosten-

verlagingen geeft (zie *Financieele Dagblad*, 16 jan. en 13 febr. 1985). Het idee dat werknemers of de maatschappij in overheidsondernemingen meer zeggenschap zouden hebben over hun eigen werksituatie respectievelijk het gemeenschappelijk bezit, is wellicht het meest gelogenstraf van alle idealen over overheidsondernemingen, wel zijn er zeker voorbeelden te geven van overheidsondernemingen waarin de arbeidsomstandigheden beter waren dan in vergelijkbare bedrijven, terwijl ook de lonen er soms hoger zijn. Feitelijk is dat echter een subsidie van de overheid aan die onderneming en haar werknemers. In het algemeen is de controle op het doen en laten van overheidsondernemingen zeer problematisch. Laat ik weer met het gunstigste geval, Oostenrijk, beginnen. Hier is de staatsholding ÖIAG gesteld boven zeven industriële concerns. Deze ÖIAG is, volgens een onderzoek van het Oostenrijkse tijdschrift *Trend* (1982, no. 11) de laatste tien jaar volstrekt machteloos: zij kan de overheidsondernemingen niet dwingen tot herstructurering, kan onderlinge concurrentie niet tegengaan en was er niet van op de hoogte dat een overheidsonderneming tegen de richtlijnen van de regering in actief was in Zuid-Afrika. Feitelijk is de holding een doorgeefluik van subsidies. Zo er van enige controle sprake is, dan gaat deze buiten de ÖIAG om en komt ze direct van het Kabinet van de Bondskanselier. De gunstige gang van zaken in 1974-'76 heeft dan ook weinig te maken met het optreden van de ÖIAG, zoals Vrolijk (1984, 103) suggereert, maar alles met dat van Bondskanselier Kreisky die ontslagaanvragen van het grootste Oostenrijkse concern niet toestond (zoals hij het misschien ook niet gedaan zou hebben indien dat in particuliere handen was geweest).

Het Engelse voormalige Labour-parlementslid Sloman meent dat benoemingen van topmanagers op nog ondoorzichtiger wijze plaatsvinden in overheidsondernemingen dan in het particuliere bedrijfsleven (Sloman, 1978, 97 e.v.). In het algemeen is de Engelse arbeidersbeweging verbitterd en geradicaliseerd door de ervaringen opgedaan onder de laatste Labour-regering, waar aanvankelijk de haar goedgezinde Tony Benn minister van Industrie was. Na zijn ontslag uit die functie had ze geen enkele invloed, noch via de vakbond noch via het parlement, op overheidsondernemingen.³ De vakbeweging beschikte in het algemeen over onvoldoende informatie om met effectieve tegenplannen te komen. Het enige dat men bijvoorbeeld in de staal (BSC) bereikte was dat sluitingen wat trager verliepen dan management of regering wensten (Bryer e.a., 1983) – bijdragend aan het bovengeschetste patroon.

3. Zie de publikatie van de Coventry e.a. Trades Councils, 1982.

Anderzijds zijn in sommige landen de overheidsondernemingen zowat ten onder gegaan aan de vermenging van bedrijfsmanagement en partijpolitiek. In Oostenrijk moeten alle beleidsfuncties er volgens een bepaalde partijpolitieke sleutel worden ingevuld. De ellende die dat veroorzaakt is echter gering vergeleken bij die in Italië. De staatsholdings zijn hier sterk verbonden met de christen-demokratische partij (wat betreft het financieren van politieke campagnes, dumpen van politici die een baantje moeten hebben, investeringsverplichtingen om de herverkiezing van bewindslieden veilig te stellen enzovoort). Pas de laatste jaren is met name de regering-Craxi in staat hier iets aan te doen (Grassini, 1981; Martinelli, 1981; *Financial Times*, 4 maart 1985).

Ook in Nederland is het gerommel rond de eventuele verplaatsing van PTT-werknemers naar Groningen (tegen hun zin, kosten f 1,5 mrd voor 2200 mensen) en de betrekking van drie in plaats van twee leveranciers bij de aanschaf van digitale telefooncentrales (kostenverhogend en met twijfelachtig werkgelegenheidsgevolg) meer een zaak van *lobbies* dan van het 'algemeen belang'. En ten slotte heeft ook de Nederlandse vakbeweging met een bedrijf als DSM niet veel andere ervaringen dan met andere ondernemingen (Vreeman, 1982, 122).

Planning

Rest ons de planning. In theorie zou een flink overheidsaandeel in de industrie het kernstuk dienen te vormen van een bepaalde wijze van indikatieve planning. De overheidsondernemingen zouden daar door middel van plankontrakten een toonaangevende rol kunnen spelen. Dit ideaal gaat enigszins voorbij aan de feitelijk kenmerken van economische planning in West-Europa. In het meeste succesvolle geval (Frankrijk rond 1960) ging het daarbij om makro- en sektorplannen die bepaalde onevenwichtigheden in de economische ontwikkeling aangaven, of varianten berekenden waar ondernemingen niet aan hadden gedacht. Dergelijke planning is een maatschappelijk voordelige wijze van informatieverzorging (Maldague, 1982; Estrin en Holmes, 1983), met allerlei mogelijke voordelen zoals het verminderen van de heftigheid van economische fluktuaties. In de praktijk in West-Europa blijken plannen nooit bindend te zijn, zelfs als dat in principe wel de bedoeling was (bijvoorbeeld ten aanzien van overheidsbestedingen). Het paradoxale van planning is dat hoe groter de onzekerheid in de economie – dus de behoefte aan betrouwbare plannen – des te 'losser' de planning blijkt te zijn. De combinatie van planning en overheidsondernemingen is nergens van de grond gekomen.

Opvallend is dat in die landen waar ook de belangrijkste banken in staatshanden zijn er geen bijzondere bindingen zijn tussen deze banken, planorganen en de staatsindustrie. In Oostenrijk is er altijd

van afgezien de staatsbanken op andere wijze te beheren dan andere. In Frankrijk is het wel getracht, maar stuitte dit op een zodanig verzet van de bankiers dat de socialistische regering ijlings op haar voornemens terugkwam. Mitterrand meende dan ook 'wel de banken generationaliseerd te hebben, maar niet de bankiers'.

In Oostenrijk heeft men nooit veel waarde aan planning gehecht. In Italië was er sprake van twee losstaande 'bolwerken' in het overheidsapparaat: het in de praktijk vrijwel autonome ministerie van Staatsholdings als vertegenwoordiger van de overheidsondernemingen tegenover het Nationale Planningskomité (CIPE). In Frankrijk is meermalen getracht overheidsondernemingen een plaats te geven in de nationale planning door middel van 'contrats de programme', vergaande afspraken over doelstellingen en middelen van overheids-ondernemingen. Met name in de sfeer van het openbaar nut zijn dergelijke 'contrats' ook gesloten. Hier werd echter van afgestapt toen de overheidsondernemingen, volstrekt ongepland, in verliessituaties terecht kwamen en anderzijds de overheid meermalen van industriepolitiek veranderde en ook het directe ingrijpen in bedrijfsbeslissingen niet kon laten. In Groot-Brittannië zijn er geen nationale plankontrakten geweest — misschien ook niet zo heel erg, want de interne plannen van overheidsondernemingen waren doorgaans hetzij veel te optimistisch, of zo fatalistisch dat men zonder slag of stoot afzetmarkten verloren liet gaan (Pryke, 1981; Bryer e.a., 1982).

Overheidsondernemingen hebben derhalve te lijden van een zekere halfslachtigheid in het beleid. Indien men ze volstrekt autonoom op de markt wil laten opereren is er in een hoog ontwikkeld land geen theoretisch argument (meer) voor hun staatseigendom (en resten historische verklaringen). Dat is er wel indien ze in een nationaal plan zouden opereren, al was dat maar van beperkte omvang (zoals bijvoorbeeld in Groot-Brittannië mogelijk zou zijn: kolen — staal — auto's). Zolang een dergelijk plan niet bindend is, kunnen leveranciers en afnemers er echter niet op vertrouwen. Is het wel bindend, dan bestaat het gevaar dat efficiëntere oplossingen (bijvoorbeeld goedkopere importkolen) niet kunnen worden gekozen, of dat de ondernemingen de verantwoordelijkheid voor hun falen op andere af gaan schuiven. In dat opzicht heeft Radice (1984) gelijk, wanneer hij stelt dat er slechts twee innerlijk consistente 'modellen' zijn: de open markteconomie, of de economie met geplande basisindustrieën en sterke importbeperkingen. Linkse Engelsen kunnen daar wellicht nog over filosoferen, in Nederland lijkt me dat overbodig. Wel zou men hier misschien in EG-verband over kunnen nadenken. Bindende planning is in elk geval alleen daar aan te bevelen waar produktie-activiteiten in een gesloten geheel efficiënt kunnen plaatsvinden.

Overwegingen

Welke lessen vallen er te leren uit het gedrag van overheids-

ondernemingen? Er zijn in elk geval vijf overwegingen die in de oordeelvorming over de betekenis van overheidsondernemingen moeten worden betrokken.

1. Allereerst is hun optreden wat betreft efficiency, zelfbestuur en planning weinig opzienbarend: niet zo 'slecht' als fervente aanhangers van de 'vrije markt' menen, en niet zo 'goed' als de socialistische beweging verwachtte. Hierbij zijn ook de marktomstandigheden van groot belang. Er is geen reden afstand te doen van het overheidsdeel in ondernemingen indien er ook al van partikuliere deelname sprake is en de onderneming al aan 'de tucht van de markt' is onderworpen — behalve indien de overheid een hogere opbrengst zou kunnen verkrijgen dan de kontante waarde van de verwachte rendementen.

2. Ook indien er sprake is van relatief belangrijke overheids-ondernemingen, dan nog is hun werkgelegenheidseffekt in alle West-europese landen geringer dan dat van de overheidssektor in enge zin. De afgelopen drie jaren is in alle Westeuropese landen de werkgelegenheid in industriële overheidsondernemingen afgenomen. Deels is hier sprake van een dilemma.

Door een bedrijf aan marktinvloeden te onttrekken kan men er de werkgelegenheid eindeloos opvoeren, zolang er budgetten voor beschikbaar gesteld worden. In de Oosteuropese industrie bijvoorbeeld is er dan ook geen sprake van open werkloosheid. Dit gaat echter ten koste van de produktiviteit en het kost de gemeenschap subsidies — die men ervoor over kan hebben. Uit werkgelegenheidsoogpunt is er geen principieel verschil tussen het blijvend subsidiëren van overheidsindustrie, het onderhouden van een leger of het uitbreiden van het aantal onderwijzers.

3. Overheidsondernemingen zijn nuttige instrumenten gebleken om, in zich ontwikkelende maatschappijen met behulp van overvloedige subsidies, in tijden van hoogconjunctuur een bijdrage aan de industrialisering te leveren. In tijden van economische crisis is hun effectiviteit op z'n best gelijk aan die van partikuliere bedrijven. Voor een beleid gericht op nationalisering is dan ook weinig te zeggen. Anderzijds is ook een weinig doordachte privatiseringspolitiek zoals in Groot-Brittannië niet erg zinvol, zolang de te privatiseren overheidsondernemingen toch al goed functioneren en hun verkoop niet erg veel opbrengt. Erger is het indien ze met behoud van monopoliepositie worden verkocht.

Voor zover er reeds overheidsondernemingen bestaan is er geen reden het oude ideaal van de Italianen — waar ze zichzelf dus niet aan hielden — te verlaten: dat van overheidsondernemingen waarvan de aandelen ook op de beurs staan genoteerd, die blootgesteld worden aan concurrentie ook ten aanzien van overheidsopdrachten en waarmee periodiek een 'plankontrakt' wordt afgesloten waarin de doel-

stellingen en de daaraan verbonden subsidies worden bepaald, afhankelijk van de economische situatie van dat moment. Deze ondernemingen kunnen ook nu in principe een nuttige functie vervullen indien ze de concurrentie in een bepaalde bedrijfstak stimuleren. Het 'plankontrakt' moet echter in principe opzegbaar zijn.

4. In het algemeen moet men niet te snel het mogelijk-verschillende gedrag tussen overheidsondernemingen en andere bedrijven verklaren uit de kwestie van de eigendom. Mazzolini (1979) maakte in dat verband een nuttig onderscheid tussen wat hij noemt de 'traditionele benadering', de 'procesbenadering' en de 'politieke benadering'. Het gedrag van de overheidsondernemingen blijkt niet verklaard te kunnen worden met behulp van de traditionele benadering, waarin het vooral gerelateerd wordt aan *doelstellingen*. Meet inzicht biedt een combinatie van de twee andere benaderingen. De politieke benadering (organizational politics approach) bestudeert hoe bepaalde *spelers* in een konflikt van invloed zijn op de te nemen beslissingen (het maakt bijvoorbeeld uit of een manager lid is van dezelfde partij als de hem controlerende minister, en of de minister van Industrie zijn zetel bij verkiezingen kan verliezen). De procesbenadering bekijkt hoe beslissingen afhankelijk zijn van *routines*. Een mooi voorbeeld daarvan is de Alfa Romeo-fabriek bij Napels; deze 'kathedraal in de woestijn' is zeer kapitaalintensief (en zodoende ongeschikt als werkgelegenheidsinstrument, waarvoor ze bedoeld was) omdat er geen expliciete richtlijnen gegeven waren dat het níet zo moest en de routines op kapitaalintensiviteit waren gericht (Mazzolini, 1979, 203-205). De routines van een land als Oostenrijk, met haar *Sozialpartnerschaft* en op de keynesiaanse theorie gebaseerde beleid dat vooral tracht de verwachtingen zoveel mogelijk te stabiliseren, zijn zeker het bestuderen waard, maar we schieten er weinig mee op als we alleen naar een *deel* van dat economische systeem kijken.

5. Dit alles neemt niet weg dat het probleem van de eigendomsverhoudingen blijvende of zelfs sterkere aandacht van de linkse beweging dient te krijgen. Twee opties lijken me veelbelovend. In Zweden wordt gewerkt aan de oprichting van zogenaamde *werknemersfondsen*. Het gaat hierbij om vijf regionale fondsen met een door de regering benoemd onafhankelijk bestuur waarvan een meerderheid 'de werknemersbelangen vertegenwoordigt', gefinancierd uit 20 procent van de voor inflatie gekorrigeerde winst minus een basissom plus een deel van de pensioenpremies, waarbij de lokale vakbondsorganisaties de beschikking kunnen krijgen over de helft van de werknemerszetels (Van Herpen, 1984). Nu valt hier nog wel wat op af te dingen, maar van belang is dat op deze wijze de werknemers een belangrijke stem krijgen in uiteindelijke productie-

beslissingen. Deze aanpak past in het zogenaamde *funktionale socialisme*, waarin eigendom gezien wordt als een bundel van verschillende functies (bevoegdheid om investeringsbeslissingen te nemen, over winst te beschikken enzovoort), die ieder afzonderlijk gesocialiseerd zouden kunnen worden. Op deze wijze kunnen zowel doelstellingen, spelers als routines veranderen. En voor kleinere ondernemingen lijkt me de ontwikkeling van door werknemers beheerde bedrijven, zoals produktiekoöperaties, nuttiger dan overheidsondernemingen. Hiervan bestaan twee vormen, te illustreren aan de ontwikkeling in Groot-Brittannië. De eerste vindt men bij de National Freight Corporation. Dit was een overheids-onderneming, waarvan de werknemers bij de privatisering (mede via hun pensioenfondsen) een meerderheidsdeel van het aandelenpakket kregen. De andere vorm is die van de echte kleine produktiekoöperaties van zo'n gemiddeld tien mensen. In Groot-Brittannië ontstaan er daarvan zo'n 200 per jaar. Aangezien overal in het Westen de werkgelegenheidsperspektieven voor kleine en middelgrote bedrijven gunstiger zijn dan voor de grote (Boot, 1985), lijkt me dit ook voor de werkgelegenheidsontwikkeling een heilzamer weg dan stimulering van overheidsondernemingen.

Literatuur

- Beesley, M. en S. Littlechild, 1983, *Privatization*, *Lloyds Bank Review*, juli
- Boorsma, P.B., 1984, *Privatisering*, *Openbare Uitgaven* 6
- Boot, P.A., 1985, Kleine bedrijven en werkgelegenheid: mythe en werkelijkheid, *Economisch-Statistische Berichten* 8 mei
- Borcherding, Th.E. e.a., 1982, Comparing the Efficiency of Private and Public Production: The Evidence from Five Countries, in D. Bös e.a. (red.), *Public Production*, Wenen/New York
- Bryer, R.A. e.a., 1982, *Accounting for British Steel*, Aldershot
- Coventry e.a. Trades Councils, 1982, *State Intervention in Industry, A Workers' Inquiry*, Nottingham
- Dijk, J. van, 1984, *Sociale kosten van bedrijfssluitingen*, skriptie FEW, Universiteit van Amsterdam
- Estrin, S. en P. Holmes, 1983, *French Planning in Theory and Practice*, Londen
- Grassini, F.A., 1981, *The Italian Enterprises: The Political Constraints*, in Vernon en Aharoni
- Heerkens, G.A.C., 1984, *De Staat als Aandeelhouder*, *Bestuurs-journaal*, juli
- Herpen, M. van, 1984, *De Zweedse werknemersfondsen – een model voor de sociaaldemocratie?* *Socialisme en Democratie* 3
- Hindley, B. (ed.), 1983, *State Investment Companies in Western Europe*, Londen
- Lewis, V., 1984, *A Change of Style at Paribas*, *The Banker*, maart

- Maldague, R., 1982, The Challenges of Planning, *Annals of Public and Co-operative Economy* 2 (heet nu *Annalen der Gemeinwirtschaft*)
- Martinelli, A., 1981, The Italian Enterprise: A Historical Perspective, in Vernon en Aharoni
- Mazzolini, R., 1979, *Government Controlled Enterprises*, Chichester
- Millward, R. e.a., 1983, *Public Sector Economics*, Harlow
- Ooghe, H. en G. Derijcke, 1983, Financial Structures in Private and Governmental Firms in Belgium: A Comparison, *Tijdschrift voor Economie en Management* 4
- Pryke, R., 1981, *The Nationalised Industries*, Oxford
- Radice, H., 1984, The National Economy – A Keynesian Myth? *Capital & Class* 22
- Seidel, H., 1982, Experience with a Mixed Economy – The Austrian Case, in *Toekomstproblemen van de geïndustrialiseerde landen*, Lezingen Koning Boudewijnstichting, Brussel
- Shepherd, W.G., 1976, *Public Enterprise: Economic Analysis of Theory and Practice*, Lexington
- Sloman, M., 1978, *Socialising Public Ownership*, Londen/Basingstoke
- Vernon, R. en Y. Aharoni, 1981, *State-Owned Enterprise in the Western Economies*, Londen
- Vreeman, R. (red.), 1982, *De kwaliteit van de arbeid in de nederlandse industrie*, Nijmegen
- Vrolijk, H., 1984, Overheidsondernemingen – Misverstanden en mogelijkheden, *Tijdschrift voor Politieke Economie* 8 (2), december

Over verwante vraagstukken publiceerde TPE eerder onder meer:
 Kick van der Pol, *Privatisering: de lege dop van Columbus. Moet de overheid taken overdragen naar de marktsector?* TPE 6/1
 Dick Kulsdom en Marius van de Westeringh, *Postbank en partikuliere banken*. TPE 7/1
 Quynh Delaunay, *Kind van Marx en Thatcher: de Franse nationalisaties*. TPE 7/2
 Hein Vrolijk, *Overheidsondernemingen – Misverstanden en mogelijkheden*. TPE 8/2